

ЗА „ВТОРИЧНАТА ЕЗИКОВА ЛИЧНОСТ“ И НОВИЯ ТИП ДВУЕЗИЧЕН АСОЦИАТИВЕН РЕЧНИК*

Човекът, или така нареченият „човешки фактор“, винаги е намирал място в изследванията в областта на науката за езика, но във водеща тенденция се превръща едва през последните години ([Караулов 1987], [Серебренников 1988], [Язык и личность 1989], [Дейк 1989], [Телия, Графова 1991] и др.). Антропологическата идея при изучаване на езика е представена още в произведенията на В. Хумболт, който подчертава, че „човекът е човек благодарение на езика, а за да създаде езика, той вече трябва да бъде човек“, и че човешкото съзнание е неразделно свързано с човешкия език [Гумбольт 1984: 314]. Споделяйки тази идея, Е. Бенвенист изказва предположение, че въз основа на триадата от термини **език–култура–човешка личност** би могло да се създаде друга лингвистика [Бенвенист 1974]. Може да се каже, че основите на една такава „друга“ лингвистика са положени в теорията за езиковата личност [Караулов 1987]. Появата ѝ е предпоставена от разглеждането на някои сходни проблеми в рамките на философията, невропсихологията, когнитивната психология, психолингвистиката и социолингвистиката.

Основен тезис в тази теория е твърдението, че е невъзможно познанието на езика без излизане извън неговите предели, без обръщане към неговия творец, носител и ползвател – към човека, към конкретната езикова личност [Караулов 1987: 7]. Езиковата личност се възприема от автора като средоточие и резултат от действието на социалните закони, като продукт от историческото развитие на етноса, като създател и ползвател на знакови системи, а също така и като психологически феномен [Караулов 1987: 22]. „Езиковата личност е личност, изразена в езика (в текстовете) и чрез езика, личност, реконструируема в своите основни характеристики на базата на езиковите средства“ [Караулов 1987: 38].

* Публикувано в: Проблеми на социолингвистиката V. Езикът и социалните контакти. Материали от Петата международна конференция по социолингвистика, София, 14–16 септември 1995. София, 1996. С. 328–331.

Подходът в изучаването на езика от позициите на „личностния аспект“ на неговото съществуване се характеризира, от една страна, с центростремителна, а от друга – с центробежна сила.

Именно личностният аспект, пронизвайки всички други аспекти на изучаването на езика, се явява онова организиращо начало, което разрушава фиксираните рамки на изследвания обект в редица хуманитарни науки и обединява в едно цяло това, което всъщност разделено никога не е съществувало, тъй като езикът извън езиковата личност не може да съществува. Феноменът „езикова личност“ е фактор, който интегрира „разпокъсаните и раздалечаващите се интереси и резултати на изследователската дейност“ [Караулов 1987: 25]. Авторът подробно анализира предпоставките за определянето на „езиковата личност“ като обект на лингвистиката, като подчертава, че „самото историческо движение на познанието неотклонно води изследователите към включването на „езиковата личност“ в кръга от идеи, разглеждани от философията на езика и теоретичното езикознание“ [пак там: 22]. За никакво разрушаване на създадените представи за езика не става дума, съществува само качествено нов интегриращ подход. Издиганата по различно време и от различни школи и направления в лингвистиката идея за личността не е заемала водеща позиция, което всъщност обяснява до известна степен фрагментарността на изследванията, посветени на този феномен.

Говорейки за центробежната сила на теорията за езиковата личност, е необходимо да подчертаем възможността за нейното използване в същите тези области, които са нейни източници. Така например приложението на основните ѝ положения в методиката на преподаване на езика, в теорията и практиката на превода, в лексикографската теория и практика и т.н. несъмнено биха могли да окажат благотворно въздействие върху тяхното развитие.

Ю.Н. Караулов предлага извеждане на три нива в модела на езиковата личност. Предполага се наличието на асоциативно-вербално, лингвокогнитивно и мотивационно ниво, като се уточнява, че наред със знанията в областта на лексиката лексиконът на езиковата личност включва и знанието на граматиката в най-широк смисъл (лексиконът е представен чрез т.нар. асоциативно-вербална мрежа); че

лингвокогнитивното ниво е тезаурусът на езиковата личност, в който е запечатана „картината на света“, „образът на света“, т.е. системата от знания за света, и че мотивационното ниво представя прагматикона на езиковата личност, т.е. системата от нейните цели, мотиви, интенционалности [Караулов 1988: 109]. За всяко от изброените нива са характерни определени единици, отношенията между тях и стереотипните им обединения. Така например за единици на лексикона се смятат отделните думи; на това ниво се разглеждат многообразните отношения между тях и стандартните словосъчетания, всички те образуващи асоциативно-вербалната мрежа на езиковата личност. Тезаурусното ниво е представено от понятия, концепти, идеи, между които съществуват отношения, представляващи йерархична система; стереотипните връзки на това ниво са изразени във вид на генерализирани изказвания, дефиниции, фразеологизми и т.н. Най-високото ниво в модела на езиковата личност е заето от нейните комуникативни потребности, отношенията между които се предполага, че образуват определена мотивационно-комуникативна мрежа.

Между посочените нива се наблюдават отношения на тясно взаимодействие и взаимно проникване. За взаимодействието на лексикона и тезауруса може да се говори във връзка с трудността при определянето на границата между езиковата семантика и знанията за света. Според Ю.Н. Караулов езиковата семантика е вторична, производна по отношение на знанията за света. При продукцията или перцепцията на текст е необходимо този текст да бъде съотнесен със знанията за света. Прагматиконът, играещ определяща роля в йерархията на нивата, също така прониква както в лексикона, така и в тезауруса на езиковата личност. В структурата на езиковата личност може да се говори и за вербализирана и невербализирана част. Не всички знания за света, а още по-малко мотиви, цели, интереси на езиковата личност са вербализирани в езика. Това кореспондира с теорията за неявното знание, според която се предполага наличието на два типа знание: централно, явно, експлицитно и периферийно, неявно, имплицитно. При това е необходимо да се подчертае, че неявните знания не са излишна информация, а представляват необходима основа за нормалното функциониране на знанията.

Всичко това е релевантно само в рамките на конкретната езикова личност и затова другият основен тезис в разглежданата теория е задължителното въвеждане в анализа на определен език на историко-, етно-, социо- и психолингвистичните особености на неговите носители. Трактовката на езиковата личност изобщо, независимо от националната специфика на определен език, е схематична. Следователно, ако изследването се извършва въз основа на материал от руския език, се говори за руска езикова личност [Караулов 1987: 8], съответно, ако се касае за изследване в областта на българския език, трябва да се говори и за особеностите на българската езикова личност и т.н.

Ще съсредоточим нашето внимание върху въпросите, свързани с така нар. „вторична езикова личност“ (терминът е използван от И.И. Халеева в работата ѝ „Основы теории обучения пониманию иноязычной речи“ [Халеева 1989]). Току-що беше подчертана необходимостта от разглеждането на езиковата личност като носител на определен език и веднага става въпрос за друг феномен, който като че ли не отговаря на това изискване. Но в дадения случай не се влиза в противоречие с изложената постановка, а само се допълва, разширява и се очертават възможностите за вариране.

Като пример за вторична езикова личност може да послужи конкретен носител на българския език, изучаващ например руски език, т.е. става дума за вторична руска езикова личност, която има свои отличителни особености в сравнение с първичната руска езикова личност. По-нататък ще се спрем на някои от тях.

Овладеяването на втори език (би трябвало да уточня, че в дадения случай не е важно дали този език е роден или чужд, от значение е последователността при усвояването на езиците) всъщност би трябвало да се възприема като процес на формиране на вторична езикова личност.

Може да се добие впечатление, че се занимаваме единствено с подмяна на термини, която не води до съществени изменения в теоретичната и приложната област. Бих искала да ви убедя в обратното, защото задълбоченото осмисляне на поставения проблем е в състояние да ни предизвика по нов начин да погледнем на много проблеми в областта на съпоставителното езикознание; на двуезичната лексикография; на чуждоезиковото обучение и др.

Структурата на „вторичната езикова личност“ съответства на тази на първичната такава, с тази разлика, че нейното формиране се осъществява на базата на нещо, вече съществуващо.

Така например лексиконът на вторичната езикова личност е също асоциативно-вербална мрежа, но мрежа, имаща значително по-сложен строеж и формираща се по друг начин. Изследвания в областта на невропсихологията позволяват на учените да стигнат до извода, че „резултат от усвояването на чужд език е формирането на система от междусловесни нервни връзки, отразяващи вътрешната организация на единиците в езиковата система“, и че „в хода на чуждоезиковата речева практика наред със затвърдяването на вече съществуващите междусловесни връзки протича съпоставяне на разноезичните еквиваленти, установяват се екстрени връзки между функционалните структури, съответстващите понятийни аналози на разноезичните системи“, формира се специфична езиково-речева организация, която представлява „единна система от междусловесни нервни връзки, съществуващи вътре в отделните езикови системи, и външни екстрено формиращи се връзки между структурите в разноезичните системи“ [Ушакова, Павлова, Зачесова 1989: 84]. Следователно асоциативно-вербалната мрежа (АВМ) на българо-руската вторична езикова личност е единна структура, за която не бива да се смята, че е механичен сбор от АВМ на българската езикова личност и АВМ на руската езикова личност.

Към изграждане на единно образуване би трябвало да се стремим и в процеса на формиране на тезауруса на вторичната езикова личност. За адекватната комуникация на изучаван втори език е абсолютно необходимо приобщаването на бъдещата вторична езикова личност към когнитивния код, т.е. към „образа/модела на света“, към „картината на света“, характерна за носителите на съответния език (в случая руски). Изучаването и съзнателното ѝ усвояване са достатъчно сложна задача, която изисква съсредоточаването на големи масиви от знания, анализирането и съпоставянето им с вече съществуващите в паметта на носителя на българския език.

Както изграждането на единна АВМ на българо-руската вторична езикова личност, така и формирането на тезауруса на същата се

усложнява от наличието на близко родство между лексиконите и когнитивните, съответно на българската и на руската езикова личност.

Не по-малко трудно за усвояване ниво в структурата на езиковата личност е прагматиконът. То е и най-неразработено. Нужни са специални методи за неговото изследване. Необходимо е обаче да уточним, че излаганият подход при формиране на вторична езикова личност въобще не предполага мирогледно преструктуриране на личността. Целта е само адекватно да се познават и разбират комуникативните потребности на съответната езикова личност.

В процеса на формиране на вторична езикова личност изобщо не може да става и дума за „превъзпитаване“ на личността. Както беше отбелязано, признаването на „езиковата личност“ като феномен и въвеждането на „вторичната езикова личност“ като обект на изследване изискват префокусиране в решаването на някои теоретични и приложни проблеми.

АВМ се обективира в хода на свободен асоциативен експеримент, данните от който могат да бъдат представени в асоциативен речник. Съществуват както едноезични асоциативни речници, така и двуезични. Речниковата статия в познатите на нас двуезични асоциативни речници има обикновено следната структура: думата-стимул на входния език е последвана от превод на втория език, фиксирано е общото количество на анкетираните лица, количеството на получените отговори, количеството на различните отговори; след тези статистически данни са разположени получените в хода на експеримента реакции в съответствие с честотата им. По аналогичен начин се структурира и другата част от речниковата статия, където думата-стимул е даденият в началото превод на втория език.

Изхождайки от теорията за езиковата личност [Караулов 1987] и имайки предвид основните положения на асоциативната граматика [Караулов 1993], предлагам друга, различна от тази възможност за лексикографиране на резултатите от свободни асоциативни експерименти. Тя е логическо продължение на описаната, тъй като включва всичко онова, което беше отбелязано, и отива по-нататък, демонстрирайки „скритите“ възможности на суровия материал от експеримента.

Първо, в този нов тип речникова статия на двуезичния асоциативен речник читателят получава представа за съдържанието на трите нива (лексикон, когнитикон и прагматикон) съответно на руската и българската езикова личност, защото по време на свободния асоциативен експеримент се получават данни не само за АВМ, но и фрагментарни данни за тезауруса и прагматикона.

Второ, предоставя се възможност данните от експеримента да се наблюдават не във вид на списък, разположен след заглавната дума-стимул, а във вид на модели от по две думи и техните синтактични примитиви [Караулов 1993], т.е. в предполагаемия вид на битуване на думите в АВМ.

Трето, материалът е представен не последователно, а паралелно, в съпоставителен план.

По такъв начин предлаганата възможност за лексикографично представяне на данните от свободни асоциативни експерименти снабдява читателя с материал, необходим в процеса на формиране на вторичната езикова личност.

ЛИТЕРАТУРА

Бенвенист 1974	Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва: Прогресс, 1974. 446 с.
Гумбольдт 1984	Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1984. 400 с.
Дейк 1989	Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация. Москва: Прогресс, 1989. 312 с.
Караулов 1987	Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва: Наука, 1987. 264 с.
Караулов 1988	Караулов Ю.Н. Текстовые преобразования в ассоциативных экспериментах // Язык: система и функционирование. Москва: Наука, 1988. С. 108–116.
Караулов 1993	Караулов Ю.Н. Ассоциативная грамматика русского языка. Москва: Русский язык, 1993. 330 с.
Серебренников 1988	Серебренников Б.А. (ред.) Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. Москва: Наука, 1988. 242 с.

- Телия, Графова 1991 Телия В.Н., Графова Т.А. и др. Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. Москва: Наука, 1991. 214 с.
- Ушакова, Павлова,
 Зачесова 1989 Ушакова Т.Н., Павлова Н.Д., Зачесова И.А. Речь человека в общении. Москва: Наука, 1989. 192 с.
- Халеева 1989 Халеева И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчиков). Москва: Высшая школа, 1989. 236 с.
- Язык и личность 1989 Язык и личность (отв. ред. Д.Н. Шмелев). Москва: Наука, 1989. 211 с.